

М. Михальченко

СТРАХ І СМІХ ЯК ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Застосування плюралістичної методології для вивчення політики поставило перед політичною наукою проблему залучення нових категорій суспільствознавства для розкриття змісту політики як суспільного явища. Рух в цьому напрямку є. Але занадто повільний, що не дозволяє у повній мірі розкрити сутність політичних та ідеологічних процесів в минулому і сьогоденні України як історичної реальності, як країни, яка прагне стати рівноправною складовою сучасної світової цивілізації.

1. Категорія страх як предмет пізнання.

В політичній науці застосовується багато категорій і понять. Але розвиток науки, на фоні відкриття нових сторін політичних процесів і явищ, вимагає залучення в методологічний арсенал усе нових і нових. Наприклад, феномени тоталітаризму, диктатури, нескінченного ланцюга воєн та інших суспільно-політичних феноменів не можуть бути розкриті без аналізу явища страху як індивідуальної, так і колективної характеристики діяльності або бездіяльності осіб, соціальних груп, країн тощо. Отже категорія „страх” стає частиною категоріально-понятійного арсеналу багатьох суспільних наук, і, зокрема, політичної науки. Недарма категорія „страх” визначається не тільки медичними та психологічними словниками та енциклопедіями, але усе частіше і філософськими. Мабуть, прийшов час подумати над цією категорією (або поняттям) і представникам політичної науки.

Якщо в словнику великоруської мови В.Даль визначає страх як боязнь, побоювання, стан тривоги, переляк від біди то в психології – це стан душі як реакція на небезпеку у різних виявах. В філософії, в трактаті С.К’єркегора, це – поняття, яке характеризує

в екзистенційному вигляді боязнь життя і смерті, раціональна та ірраціональна реакція на небезпеку, на неочікуване загрозливе нове (де загроза трактується в широкому діапазоні), на щось величне, глобальне, якого суб'єкт не розуміє і з яким він не може справитись. Страх є способом фіксації людської реакції на невідоме на різного роду культурах і соціальних взаємодіях, у яких відсутня регулярність. Той же С.К'єрк'єгор визначає два типи страху: перший – емпіричний, тобто страх перед конкретним природним або соціальним предметом або явищем; другий – страх несвідомий, беззвітний, де предметом страху виступає „ніщо”. Зупинимося на цьому більш ґрунтовно.

Людина конкретна є кінечна і знає про це. В її житті страх присутній майже завжди, як тільки вона виходить зі стану невинності. Страх перед покаранням за шкоду, за дії, які заборонені, перед фізичними явищами, перед негативними виявами соціального буття тощо. Цей тип конкретного страху породжується життям. В цей страх можна частково включати і страх перед невідомим. Наприклад, сьогодні багато говорять про інформаційне суспільство як про позитивну цінність. І дуже мало як про негативну цінність, яка породжує страх. Це страх втратити індивідуальність, приватне життя, опинитися під повним електронним контролем держави, спецслужб, органів масової інформації і т.д. Отже, невідомість перспективи, яку відкриває інформаційне суспільство, є джерелом страху.

У С.К'єрк'єгора раціональний і ірраціональний (на відоме, одним з нього є смерть) страх є вирішальною силою звернення людини до віри (у нього до християнства). Навіть його психологічна трактовка страху скерована в цьому напрямку. Якщо прояснити занадто ускладнену тезу С.К'єрк'єгора щодо діалектичного визначення страху як симпатическої антипатії і антипатическої симпатії, коли той, „хто через страх стає наскрізь винним, все ж є невинним; оскільки він не сам став таким, але страх, чужа сила, підштовхнув його до цього, сила, яку він не любив, ні, сила, якої він страхався; і все ж він винний, оскільки він занурився в страх, який він усе ж любив, хоч і боявся його”¹.

В такій трактовці страху С.К'єрк'єгор визнається предтечею екзистенціалістів, зокрема його страх схожий з хайдегерівським „жахом”. Особливо з „жахом” перед божественним. Якщо з страхом першого типу, конкретним, людина може впоратися, то з жахом, який є страхом другого типу людина не може впоратися в силу його

¹ Кьєркєгор. Понятие страха // Страх и трепет. – М., 1993. – сс. 144-145.

по'замежності. Зіткнення людини з жахом веде до повного паралічу і оціпеніння. Якщо страх першого типу веде до стану афекту, то жах – це один з станів, пов'язаний з нездоланими силами і ситуаціями. (У К'єрк'єгора, як правило, божественними, священними).

Але нас більше цікавить, до чого перший і другий тип страху (страх-жах) ведуть в політиці. Так, стратегічна і поточна політика наддержав можуть породжувати жахливі, апокаліптичні стани і ситуації (друга світова війна, третя – „холодна війна”, яка ледве не привела до глобального ядерного конфлікту, сьогоднішні ядерні небезпеки), коли людство і людина входять в стан паралічу (конкретна людина теж часто впадає в в стан паралічу перед страхом-жахом – наїзд автомобіля або напад хижака). Тому на деякий час ми залишаємо страх-жах поза межами і зосередимося на ролі страху в політиці як конкретному, інколи буденному явищі.

По-перше, варто бачити дві сторони страху в політиці. Одна – влада і держава будувалися на страху: покарання, вигнання з полісу, країни, залишити без засобів існування, сім'ї тощо. Друга – існуючі держави, навіть демократичні, використовують страх і у вигляді покарання за невиконання законів, і у вигляді покарання за невиконання обов'язків громадянина. По друге, держава і влада викликає страх і жах як щось величне, таємне, непереборне, непізнавальне. І цей тип страху ретельно підтримується владою і владною бюрократією. Таємниця, підтримка масових стереотипів мислення про владу як про могутню, непереборну силу – один з механізмів панування державної бюрократії і владних еліт. І чим менше можливостей у громадянина вірно оцінити владу, механізми прийняття і реалізації рішень, тим більше простору для ірраціонального страху. Наприклад, на цій основі працюють карні органи тоталітарних режимів. На цій основі в СРСР працювали партійні органи і органи державної безпеки. Влада функціонувала таємничо, незбагнено, розпоряджувалася долею людей невблаганно.

Тому моменти зміни влади, особливо якщо в них приймає участь народ, створюють ефект відповідності влади інтересам громадянина. Наприклад, „помаранчеві події” в Україні в 2004 році створили ефект великих надій, що влада стане прозорою, бюрократія буде працювати в інтересах народу і закон буде діяти рівноцінно для усіх. Однак хід подій довів, по-перше, наївність народу, по-друге, те, що влада не збирається стати іншою, ніж попередня і наступна. Отже, участь в становленні влади зовсім не означає, що ця влада стане „своєю” для народу, що вона захистить народ. Влада може погратися

в демократію, але знову стає незбагненною і невблаганною і діючою в інтересах меншості проти більшості.

Страх є одним з механізмів влади, який реально проявляється в трактуванні влади як чогось надприродного, божественного, нездоланного. З іншого боку, страх є ефектом влади. І чим жорстокіше влада, тим більше страх стає засобом регулювання суспільних відносин. Н. Макіавелі першим зміг показати, як цим механізмом можна владі раціонально користуватися як для консолідації нації, так і для знищення супротивників.²

В той же час страх не може бути єдиним універсальним засобом панування і правління в руках диктатора, кліки, клану, групи еліти, держави. Якщо він не доповнюється іншими засобами впливу на маси, він, по-перше, розбещує владу і розвалює державу, а по-друге, доводить народ до стану, коли народ перестає боятися і іде на повстання в різних формах – від глухого протесту до збройної боротьби з владою.

Страх як елемент політичного життя тісно пов'язаний з іншими видами страху в суспільному житті: від соціальних деструкцій; радикальних трансформацій („шокова терапія!?”), катастроф, тероризму тощо.

Глобальні зміни, які відбуваються в українському суспільстві, посилюють фактори породження страхів, ведуть до втрати ціннісних орієнтацій, буттєвих смислів. Чому ж це відбувається? Тому, що пошуки шляхів виживання країни значною мірою далекі від норм усталеного, цивілізованого розвитку. Всеваддя політико-фінансово-промислових груп у формі корумпованих зграй, ігнорування ними Конституції і законів, низький рівень життя, соціальна і політична незахищеність громадянина ведуть до розщеплення соціальної структури людського буття більшості населення. Воно приходиться до думки, що в сучасних умовах неможливо проектувати свою життєдіяльність. З'являється страх перед майбутнім, який відображає неспроможність людини керувати своїм життям і соціальною реальністю.

Вектор страху зміщується: зі страху, зверненого на зовнішній світ – страх перед природними катаклізмами, американським імперіалізмом, НАТО, світовим тероризмом, на страх внутрішньо український – перед владою, перед загальною незахищеністю: економічною, правовою, соціальною, навіть перед самим собою

² Макиавелли Н. Государь // Макиавелли Н. – Избранные сочинения. – М., 1982

(неповага з боку сім'ї, відсутність самоповаги, що веде до збільшення кількості самогубств).

Таким чином, страх є не тільки психологічний феномен, але й соціокультурний (страх дикуна і сучасної людини різні), й політичний. В усіх іпостасях страх впливає на суспільне життя, на соціальну поведінку людей, є дією і механізмами впливу в позитивному плані (страх перед законом, невиконанням моралі) і в негативному (страх перед владою, корупцією тощо).

Варто аналізувати страх і в площині „загально-універсальні і специфічні” страхи. Перший тип страхів частково називався – страхи перед природними катаклізмами, війною, владою, голодом, зниженням рівня життя, анархією і тероризмом тощо. Другий тип – специфічні, перед владою в конкретному вираженні – диктатор, інститут (наприклад, міліція, СБУ), перед конкретним майбутнім, перед конкретною організованою злочинністю.

Існують досить багато типологізації страхів: індивідуальні і масові, раціональні та ірраціональні, політичні і економічні, навіть чоловічі і жіночі.

При аналізі страхів необхідно бачити не тільки негативний, але й позитивний бік страхів. До цього часу ми більше аналізували негативний бік політичних страхів. Тепер коротко зупинимося на позитивному.

Страх є необхідною умовою нормального функціонування суспільства, співтовариств. В усіх напівцивілізованих і цивілізованих суспільствах страх за невиконання звичаїв, законів діє як позитивний регулятор. Страх бути покараним за це, страх засудження громадською думкою є інструментом самоприборкування індивіда, удосконалення суспільних відносин. Тут страх „співпрацює” з соромом.

Страх виступає стимулом діяльності і визначає стратегію поведінки. Наприклад, страх перед голодом виступив стимулом розширення приватного городництва в останні роки радянської влади і перших років незалежної України. Страх перед агресією Росії виступає стимулом консолідації нації і країни на постсоціалістичному просторі і штовхає ці країни на вступ до НАТО. Взагалі страх перед зовнішньою агресією давно став засобом консолідації держав і політичних режимів, мобілізації населення на раціональні і ірраціональні дії.

Можна вказати багато проявів впливу страху на різні типи поведінки: підвищення агресії проти об'єкту страху; апатія, коли людина і маса розуміють, що в ліквідації причин страхів від них

нічого не залежить; ігнорування загрози (наприклад, частина людей Чорнобильської зони вважало, що загрози катастрофи не існує). Страх може провокувати злочинність, коли населення вдається до самосудів щодо злочинців. Страх може підштовхувати політичний екстремізм тощо. Отже проблема страху багатоманітна і штовхає науковців на її вивчення, особливо в аспектах сигнально-орієнтаційному, мобілізаційному, організаційному, соціалізуючому, прогностичному та інших.

Особливого підходу в політичній науці вимагає аналіз суб'єктів, які провокують, породжують і використовують страхи в системі „виробник -отримувач” страхів.

Розповсюдження природних і штучних страхів беруть на себе ідеологи, політики, засоби масової інформації. Розповсюдження страхів щодо природних катаклізмів може мати, а може і не мати політичних цілей. Створення ж штучних страхів, наприклад пошук внутрішніх ворогів в СРСР протягом усієї історії, пошук ворогів України в сьогднішній Європі – це штучне створення страхів з метою політичної дезорієнтації населення, виграшу виборів і т.д. Інколи окремі верстви і соціальні групи (інтелігенція, фанатики тощо) виступають як агенти розповсюдження страхів (про кінець історії, кінець світу, ядерну катастрофу, занепад національної культури і т. д.), що породжує масові істерії, паніку.

2. Страх і сміх як фактори суспільного життя і політики.

Категорія „страх” дуже тісно пов'язана з категоріями „щастя” і „нещастя”. Сама по собі категорія „щастя”, яка означає міру задоволення реальних і штучних потреб, дуже бідна за змістом, тому більше використовується в мистецтві, у взаємовідносинах статей, у сімейних відносинах і ще в деяких життєвих сферах. Що ж вона містить у собі у цих сферах: а) вищу мить задоволення (мистецького або творчого, статевого, народження дитини, від перемоги в спорті тощо); б) почуття володіння чим-то, про що мріялось – придбання речі, посади, коханого і т. д.; в) заподіяння шкоди ворогу. Можна перераховувати і надалі, від чого людина буде почуватися щасливою мить або деякий час. Особливо в епоху, коли матеріальне домінує над духовним. Але це здебільшого скороминущий стан. Задоволена потреба породжує нові потреби. Гонитва за задоволеннями, за володіння майном, грошима може бути безкінечною, оскільки заздрість штовхає на безупинний біг, який робить людину нещасною.

Найменш дослідженою сферою існування щастя є влада. Щастя від

політичної, економічної, духовної влади завжди було найбажанішим. Тому боротьба за владу, щоб відчувати щастя перемоги, була провідною стимулюючою силою розвитку суспільств, починаючи від первісних форм соціальності. А боротьба за політичну владу – це домінуючий тип боротьби, який підіймає на найвищій рівень отримання щастя – щастя володіння народами, долею держави, регіонів, міст, нарешті, долею людства. Скільки людських життів, країн, регіонів, досягнень матеріальної і духовної культури згоріло у цій раціональній, ірраціональній і безумній боротьбі за щастя володарювання.

Але й тут щастя скороминує. Отримавши владу, треба постійно боротися, щоб її утримати. Страх втрати влади знищує почуття щастя у володаря. Чим гірша ситуація в колективі, місті, регіоні, країні, у світі, тим більше страх володарюючих, особливо коли вони не є кращими в інтелектуальному і моральному планах. Якраз страх змушує диктаторів знищувати не тільки ворогів, але й поплічників, як тільки виникає підозра, що вони можуть стати конкурентами, взяти участь в змові або заколоті. Навіть не диктатори, так звані „демократичні володарі” ходять під „домоклавим мечем” страху втратити посаду, повноваження тощо.

Для частини людей, дуже невеликої, щастя означає відсутність нещастя. Інколи люди невинно самовизначають свою приналежність до цієї частини. Тому що людина схильна бачити себе кращою, ніж є, виправдати свої дії або бездіяльність обставинами, які склалися, роком, волею Бога, волею злих людей тощо. Досягти такої життєвої позиції – відчувати щасливим при відсутності нещастя, раціонально, як стиль життя – це, мабуть, є справжнім людським щастям.

В цілому ж щастя як стан, відчуття, орієнтація мінливе, важко вловиме. Хоча дискусії щодо його інтерпретацій йдуть бурхливі, а його оцінки залежать від інтелектуального і фізичного рівня розвитку людини. Лише ще один стан, відчуття викликає такі ж дискусії – це кохання. Мабуть тому, що і тут примха, ірраціональне грають таку ж велику роль.

Категорія „нещастя” теж близько пов’язана з категорією „страх”, оскільки страх робить людину нещасливою. Нещастя для людини – це нереалізована потреба в самореалізації, в життєвих потребах, які є нормою – житло, їжа, одяг, освіта, сім’я тощо. Нещастя – це нереалізована потреба розвитку нації, країни, соціальної групи, регіону і т.д. Ця категорія дуже багата за змістом. Недарма Л. Толстой казав, що усі щасливі сім’ї схожі між собою, а нещасливі

– нещасливі з різних причин. За цим побутовим висловом, велика проблема існування маси нещасливих, або й нещасних, які втратили будь-які перспективи не тільки щастя, а й життя.

Якщо щастя миттєве, скоро минує, то нещастя – це тривалий стан, який нерідко закінчується трагедією для народу, країни, сім'ї, людини. Нещастя постійно страшить, викликає безнадію, безвір'я і може зламати як націю і країну, так і окрему людину. Нещастя, наприклад, вторгнення завоювальників, знищували цивілізації, народи, сім'ї, особистості. Усі колоніальні імперії були побудовані не на щасті завойовників, якщо воно було, то минуло, а на нещасті підкорених або знищених народів.

Як же долати страх, насамперед в політиці? Існує багато шляхів, і в першу чергу це соціальне пізнання, раціональна наука, науковий аналіз політичних подій. Але цим шляхом може йти лише менша частина населення. Безумовно існують матеріальні та ідеологічні механізми подолання страхів: практичний досвід, критичне ставлення до ірраціоналізму, ідеологічний вплив на населення тощо.

Але цього інколи мало. І людство розробило дієвий інструмент боротьби зі страхом – сміх. Вже в Стародавній Греції і Римі сміх був дієвим засобом боротьби з політиками і демагогами, які залякували населення. З'явилися спеціальні форми мистецтва – комедія, сатира, фарс, байка, які були засобом боротьби зі страхом.

Епоха Рабле, Сервантеса, Шекспіра – це якісно новий етап використання сміху проти страху. Дійсно, влада, владна верства, над якими сміються, перестають бути страшними, навіть якщо вдаються до репресій Чому ж сміх грає таку соціально-оздоровчу роль по відношенню до страху?

Сміх як соціальний феномен, а не тільки індивідуальна фізіолого-психологічна реакція, має глибоке світоглядне значення як одна з суттєвих форм правди про світ в цілому, про історію, політику, людину, різні сторони суспільних відносин. Це специфічна, універсальна точка зору на світ, яка своєрідно оцінює світ, але не менш суттєво, ніж серйозність. Деякі сторони світу, політики, суспільних відносин більш точно оцінює сміх, ніж науковий аналіз. Наприклад, в падінні СРСР сміх населення над владою і лідерами у формі анекдоту, комедії, сатири, фарсу, хоч вони й шли поряд з трагедією, зіграв дуже суттєву роль. Ніякі каральні органи не могли захистити КПРС, її лідерів, ідолів режиму від сміху народу. Навіть диктатор Й.Сталін, перед яким з страху тремтіло півсвіту (згадаємо працю С.К'єрк'єгора „Страх і тремтіння”) історично був

підданий остракізму спочатку у формі анекдоту. Анекдот показав усе убожество, підлість, жорстокість „батька народів” і „генія мовознавства” і „великого полководця”. А згадаємо анекдоти про Леніна, „великого” кукуркдзовода Хрущова, „великого” оратора Брежнєва, які показували духовну і політичну убогість цих диктаторів і скоморохів. І сьогодні анекдот є дієвою зброєю в руках народу проти української влади, якщо вона діє в супереч інтересам народу. Сміх, фактично, є покаранням для політиків, громадських діячів за їх порочність і убожество.

При цьому не варто відкидати соціальну роль сміху як розваги, відпочинку, критики негараздів в мистецтві, літературі, побуті, в професійній діяльності. На жаль, сьогодні сміх в так званих „шоу – проектах”, перетворився в низькоросле зубоскальство, розрахованого на примітивізованого глядача і слухача. Але часи О.Вишні, А.Райкіна, А.Сови ще й сьогодні закарбовані в історичній пам’яті народу.

В сучасному суспільстві існують досить обґрунтовані учення про соціальну силу сміху і філософія сміху, в яких розкривається зміст, причини, дія і наслідки. Чому про соціальну силу сміху? Тому, що усім відома формула Аристотеля: „З усіх живих істот тільки людині притаманний сміх”. Сміх є не тільки вищим духовним привілеєм людини, але й засобом життя і спілкування, механізмом функціонування світогляду і політики, захисту прав і свобод людини.

Серйозність в класових суспільствах офіційна, авторитарна, сполучається з насильством, заборонами, обмеженнями. Особливо в політиці. В політичній серйозності є елемент страху і залякування. Сміх долає страх, закладає підґрунтя перемоги над ним.

Систему страху зробити значно легше, ніж відкрити простір для нормального сміху як виявлення не настраханого, вільного людини.

Швидко створюється ідеологія страху, яка спирається, як правило, на реальну або очікувану систему тоталітарного насильства. Ця ідеологія переводиться в практичну політичну і побутову сфери як модель поведінки правоохоронних (частіше каральних) органів, якою швидко оволодівають ці органи на основі дозвільного насильства і звільнення підлих інстинктів знущання над слабкими: згідно диктатором дозволеного ігнорування закону або просто використання злочинців для нових злочинів. Найбільший ефект досягається використанням романтики для виправданям злочинів: боротьба за першість „своєї релігії”, „своїх ідеалів”, захист інтересів країни, „трудящих” і т.д. Тут з’являється оболонка моральності

злочинів в ім'я вищих інтересів. І тут відкривається найширший простір для розповсюдження страху.

Сміх, перемагаючи страх, прояснює світогляд людини і розкриває для неї світ по-новому. Досить часто перемога сміху є ефемерною, тільки духовною. За перемогою знову ідуть суворі будні страху і поневолення. Але „пробоїни”, які робить сміх в системі страху приводить до нових перемог. Сміх стає погребальним дзвоном епох, які приречені на смерть, старої влади, ідеології, політики. І політична наука не може ухилитися від вивчення феномену сміху, також як і феномену страху.

Сміх в політиці, мистецтві, повсякденному житті здійснює багато взаємопов'язаних функцій: він засуджує і розважає, дає надію і засмучує, рятує і очищає, примирює з життям і відкидає його тіньові сторони. Сміх – це складне соціальне явище, суперечливе, багатогранне, емоційно насичене. Одночасно він має ефект солідаризації в розумінні світу і вироблення стратегії дій. До того часу, поки людство і людина будуть знаходити смішне в старому, перспектива свободи не згасне.

* * *

Страх – це втрата свободи, в першу чергу свободи вибору, це спосіб позбавлення людського в людині. Це страшний, антигуманний засіб нищення людського.

Сміх – це демонстрація свободи людини і свободи вибору способу мислення і людської діяльності. Якщо зникає сміх, в суспільстві і сім'ї все визначено: зникає зміст і ціль спільного існування, зникає свобода мислення, дій, пошуку шляхів взаєморозуміння.